

استاد ESTAD

ESKİ TÜRK EDEBİYATI ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

[Journal Of Old Turkish Literature Researches]

(Prof. Dr. Muhammed Nur DOĞAN Armağan Sayısı)

E-ISSN: 2651-3013

DOI Number:

Cilt: 2 Sayı: 1 Şubat 2019

ss. 469-477

Makalenin Geliş

Tarihi

16/12/2018

Makalenin

Kabul Tarihi

12/01/2019

Yayın Tarihi

28/02/2019

OSMANLI EDEBİ METİNLERİ IŞIĞINDA AKSATMAK KELİMESİNİN ANLAMI ÜZERİNE

Büşra ÇELİK¹

ÖZET

Osmanlı şiiri belirli estetik anlayışı ve geleneği içerisinde varlığını yüzyıllarca sürdürmüştür; çoğu zaman anlamlandırılmasında sözlüklerin ve kaynakların yetersiz kaldığı kıyasına varılması güç, uçsuz bucaksız bir deryadır. Bu deryanın aşınaları ise bir zamanlar kültürümüzü, medeniyetimizi ve geleneğimizi en berrak şekilde yansıtan şiirler kaleme almış ve sonraki nesillere muhteşem bir miras bırakmışlardır. Akıp giden zaman içerisinde bu kültür ve geleneğin dinamiği olan dil de anlam çeşitliliğini kaybetmiş ve kelimeler edebî metinlerde varlıklarını sürdürseler bile sözlüklerde dahi kendilerine yer bulamamışlardır. İşte edebî metinlerde yer alan ve gün yüzüne çıkarılmayı bekleyen bu tür kelime ve kavramlar küçük ölçekte metni, büyük ölçekte şairi ve içinde bulunduğu toplumun kültürünü daha iyi anlamak, anlamlandırmak adına elzemdir.

Derzi-zâde Ulvî'nin [ö. 1585] bir beytinde dikkatimizi çeken "aksatmak" kelimesi, şairin kelimeyi bugünkü manasından apayrı bir manada kullanabileceği şüphesinden hareketle bizi başka metinlere sevk etmiş ve çok sayıda edebî metnin taranması sonucunda ortaya çıkan birkaç örnek bu şüpheyi haklı çıkarmıştır. Örneklerini Âşık Çelebi'nin *Meşâ'irü's-Şu'arâ*'sında, Nev'î-zâde Atâyî'nin *Sohbetü'l-Ebkâr*'ında, Sehâbî ve Kara Fazlî Divan'ında bulduğumuz aksatmak kelimesi, "bir işin gecikmesine,

¹ Araş. Gör. Akdeniz Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Edebiyatı A.B.D. busra.celik@hotmail.com ORCID: 0000-0002-5419-1805

düzenli yürümemesine sebep olmak, kesintiye uğratmak” manasının dışında ‘aşağılamak, hakaret etmek, baş aşağı etmek, yenmek, alt etmek’ anlamlarında kullanılmıştır.

Bu makalede zaman içerisinde artık kullanımdan düşmüş ve sadece *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı* adlı sözlükte yer alan aksatmak kelimesinin ‘hor görmek, hakaret etmek; baş aşağı etmek; alt etmek, yenmek’ anlamlarının şiirlerden hareketle kullanımını değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Şiiri, Aksatmak, Anlam bilimi, Derzi-zâde Ulvî, Meşâ‘irü’ş-Şu‘arâ.

ON THE WORD “AKSATMAK/TO LIMP” IN THE LIGHT OF OTTOMAN TEXTS

ABSTRACT

Ottoman poetry had continued its existence in its specific aesthetic understanding and its tradition for centuries; in most cases, it is difficult to reach the coast and to interpret where dictionaries and resources are insufficient. The poets of this ocean had once written poems that best reflect our culture, civilization and tradition, and had left a wonderful legacy to the next generations. In the course of time, the dynamics of this culture and tradition, the language, have lost a variety of meanings, and even though the words exist in literary texts, they have not found a place in the dictionaries. This kind of words and concepts in literary texts, which are expected to be revealed, are essential for understanding the text on a small-scale and through the poet to understand and make sense to the culture of the society on a large-scale.

The word “aksatmak/to limp” which attracted our attention in a verse of Derzi-zâde Ulvî [d. 1585] led us to other texts on the suspicion that the poet could use the word in a different way from its present sense and justified a few examples that emerged as a result of the scanning of many literary texts. The examples that we found in Âşık Çelebi’s *Meşâ‘irü’ş-Şu‘arâ*, in Nevî-zâde Atâyî’s *Sohbetü’l-Ebkâr*, in the Sehâbî and Kara Fazlî *Diwan*, “aksatmak” that is used in terms of to humiliate, to insult, to make upside down, to defeat, to beat apart from to limp, to make stumble, to drop.

In this article, the word “aksatmak/to limp” which is now lost its usage daily Turkish and the only source that is found in the *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*. In the literary works the meaning of the word to humiliate, to insult, to make upside down, to defeat, to beat apart from its usual usage to limp, to make stumble, to drop of try to evaluate the use of poems.

Key Words: Ottoman Poetry, Aksatmak/to limp, Semantics, Derzi-zâde Ulvî, Meşâ‘irü’ş-Şu‘arâ.

GİRİŞ

Osmanlı şiiri, çoğu zaman içerisinde birçok mana incisi barındıran uçsuz bucaksız bir okyanusa benzetilir. Kelimeler, mazmunlar, bıkır-i manâlar diyebileceğimiz bu inciler zamanla günlük konuşma dilinden ve hafızalardan çıkararak unutulmuş, sözlüklerde dahi kendilerine yer bulamamışlardır. Son zamanlarda Osmanlı şiirindeki unutulmuş her biri birer mana incisi olan kelimeler, deyimler, kalıp sözlerle alakalı açıklayıcı çalışmalar yapılmıştır.² Aslında bir arayışın ürünü olan bu çalışmalar Osmanlı şiirini anlama ve anlamlandırma bağlamında çok değerli olup şiiri tek boyutluluktan kurtararak şiirin anlam zenginliğini kendisine teslim etmektedir.

Bu bağlamda ele alacağımız aksatmak kelimesi ise ‘*topallamak, i’râc etmek, sürçürmek, düşürmek*’ anlamlarına gelmekteyken zaman içerisinde ‘*aşağılamak, hakaret etmek, ihanet etmek, zelil etmek, baş aşağı etmek, yenmek, alt etmek*’ yan anlamlarını kazanmıştır.

Anlambiliminin içerisinde değerlendirilen yan anlam kavramı, kelimenin yüzyıllar içinde yaşadığı serüvenle birlikte toplumsal, bireysel yahut doğal sebeplerle “asıl anlamı yanında, kullanıma bağlı olarak kazandığı yeni anlam(lar)” demektir (Korkmaz, 2017: 249). Aksan’a göre bir kelimedede yan anlam dört şekilde oluşur. Bunlar: “1) Somuta eklenen yeni somut anlamların kavramlar 2) Somuta eklenen yeni soyut kavramlar (somutlaştırma ürünleri) 3) Soyuta eklenen yeni soyut kavramlar 4) Soyuta eklenen yeni somut kavramlar” (2006: 60). Örneğin, çözmek kelimesinin asıl/temel anlamı “(bir şeyi) bağlı, düğümlü, sarılı veya ükklü durumdan çıkarmak, açmak” iken, “(birbirine örülmüş veya dolaşmış saç, ipek, ibrişim iplik, yün gibi şeyleri) açıp tel tel ayırmak, dolaşık halden çıkarmak; (bir şeyin bilinmeyen kapalı ve anlaşılması zor tarafını) aydınlığa çıkarmak, anlaşılmasızlıktan, bilinmezlikten kurtarmak, açıklığa kavuşturmak; (karışık ve zor bir işi) yoluna koymak, halletmek; çözmek; (bir problemde) aranan sonucu bulup meydana çıkarmak” (Ayverdi, 2008: 611) gibi yan anlamları da vardır.

² Bu çalışmalardan bazıları şunlardır: Muhammet Nur DOĞAN (2016). *Aynaya Yolculuk*, İstanbul: Yelkenli Kitabevi. Ahmet Atilla ŞENTÜRK (2016). *Osmanlı Şiiri Kılavuzu I*, aynı yazar (2017). *Osmanlı Şiiri Kılavuzu II*, İstanbul: OSEDAM Yay. Hakan TAŞ (2017). “Klasik Türk Şiirinde pâyeye at-/atıl- Deyimi Üzerine” *Doğumunun 60. yılında Mustafa S. Kaçalın Armağanı: Divânu Lugâti’t-Türk’ten Senglah’a Türkçe*. Haz. Mehmet Ölmez vd. İstanbul: Kesit Yayınları s.s. 609-615. Ömer ZÜLFE (2011). *Şiirin İzinde Sözün Gölgesinde*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay. Aynı yazar (2012). “Şiir Dilinde Anlam Çağrışımları” *Divan Edebiyatı Vakfı Dergisi*, Sayı: 9, s.s. 151-166.

Aksatmak kelimesinin tıpkı “çözmek” kelimesi örneğinde olduğu gibi somut anlamdan soyut anlam kazanma suretiyle bünyesinde oluşturduğu yan anlamlar ne var ki zaman içerisinde kullanımdan düşerek kaybolmuştur. Sadece 17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı’ndaki aksatmak maddesinden tanıklayabildiğimiz aksatmak kelimesinin ‘aşağılamak, hor görmek, hakaret etmek; baş aşağı etmek; alt etmek, yenmek’ (Tulum, 2011: 266) anlamlarının şiirlerden hareketle kullanımına bakalım.

AKSATMAK KELİMESİ

Bu kelime günümüz Türkçesinde “bir işin gecikmesine, düzenli yürümemesine sebep olmak, kesintiye uğratmak” (Ayverdi, 2008: 81); “bir işin düzenli yürümmesine engel olmak, geciktirmek” (Çağbayır, 2007: 178) manasında kullanılmaktadır. Ancak edebî metinlerde karşımıza çıkan bu kelime bugünkü aslı manasından farklı olarak zaman içerisinde bir yan anlam kazanmıştır.

Mertol Tulum’un Meninski’nin *Thesaurus Linguarum Orientalium* adlı eseri, Evliya Çelebi’nin *Seyâhât-nâme*’si ve 17. yüzyılda yazılmış diğer eserlerden hareketle yazdığı *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı* adlı kitapta “aksatmak” kelimesinin karşılığı şu şekilde verilmiştir: “*topallamak, i’râc etmek; sürçürmek, düşürmek; alçaklamak, aşağılamak, aşağıya etmek, indürmek, alçak etmek, basmak, horlamak, hakaret etmek, tahkir etmek, tahfif etmek, ihanet etmek, vaz’ etmek, zelil etmek, pest etmek, ser-füru etmek, horlamak, hor etmek, hor eylemek, izlal etmek, pest dâden, nişânden*” (2011: 266).

Derzi-zâde Ulvî’nin *Divan*’ını hazırlarken karşımıza çıkan bu kelimenin başka bir anlama daha geldiğini sezinleyerek kelimeyi farklı eserlerde tarayınca beyitteki anlamı destekleyen şiirler karşımıza çıktı. Aşağıdaki beyitte bir vaizin “Asrın allamesiyim” iddiasına karşı çıkan halkın kınama taşlarıyla onu “aksattığı” görülmektedir.

Vâ’izün ‘allâme-i ‘asram dëdügin işidüp

Halk-ı ‘âlem seng-i ta’neyle biraz **aksatdılar** (Çelik ve Kılıç, 2017: 423)

[=Vaizin, “Asrın âlimiyim” dediğini işiten halk kınama taşlarıyla onu aksattılar/aşağıladılar.]

Osmanlı şiirinde vaiz ve zahit gibi ibadeti şekilden öteye geçmeyen ve aşkın derinliğini kavrayamayan hatta aşka dil uzatıp yüksekte konuşan bu tipler, şairler/âşıklar tarafından hiçbir zaman sevilmiş ve her fırsatta kıyasıya

eleştirilmişlerdir. Beyitte bir vaizin mecliste böbürlenerek “Bu yüzyılın âlimi benim” demesinden rahatsız olan “halk-ı âlem” ona “kınama taşı” atar. Bu kınamalardan sonra vaizin topallayarak meclisten ayrıldığı düşünülse de şairin “seng-i ta’ne” ifadesini mecaz anlamda kullandığı, dolayısıyla halkın vaizi eleştirdiği, onu bu kınama taşlarıyla aşağıladığı anlaşılmaktadır. Kınama gibi soyut bir şeyi somut bir varlık olan taşla benzeten şair, aksatmak fiilinin hem gerçek hem mecaz manasını hedef almıştır.

Aşağıdaki beyit Âşık Çelebi’nin *Meşâ’irü’ş-Şu’arâ* adlı tezkiresindeki Fazlî-i Leng [ö. ?] maddesinden alınmıştır (Kılıç, 2010: 1193,1194). Bir ayağı aksak olan Fazlî-i Leng’in bu yönünü gösteren şiirler yazdığı, aksaklıkla alakalı kelimeleri özellikle seçtiği görülmektedir.

Gördüm ki bezm-i gamda beni **aksadur** rakîb
Bir öZR-i leng eyleyü götürdüm ayağı (Kılıç, 2010: 1194)

[=Rakibin gam meclisinde bana hakaret ettiğini görünce sudan bir mazeret sunup oradan ayrıldım.]

Beyitte aksaklıkla alakalı üç ifade vardır. Bunlardan ilki direkt olarak “aksadur” ifadesidir. Şair, rakibin gam meclisinde kendisini “aksattığını” görüyor yahut farkediyor. Osmanlı şiirinde rakipten bu zamana kadar olumlu bir şey görülmediği için belli ki rakip şairi aşağılayıcı, tahkir edici şeyler söylüyor. Bundan rahatsız olan şair “öZR-i leng eyliyor” ki bu da aksaklıkla alakalı ikinci ifadedir. *A Comprehensive Persian-English Dictionary* adlı sözlüğün “عذر” maddesinde “uzr-i leng”in tanımı “a lame excuse” olarak yapılmıştır (Steingass, 2005: 840). Dilimize “sudan mazeret, mazeretten sayılmayacak bahane” olarak çevrilebilen bu ifadeye Bâkî *Divan*’ında Timur’un aksak oluşuna da dikkat çektiği şu beytinde rastlamaktayız:

Hezârân ‘öZR-i leng eyler kaçır meydâna gelmezdi
Eger Tâtâr-ı gamzeñ da’vet itse cenge Tîmûrı (Küçük, 2011: 400)

[=Eğer senin bakışının Tatar’ı, Timur’u savaşa davet etseydi, Timur binlerce sudan sebep gösterip kaçır, meydana gelmezdi.]

Aksaklıkla alakalı üçüncü ifade ise “ayag götürmek”tir. “Bir meclisten ayrılmak, bir yeri terk etmek” (Tanyeri, 1999: 37) anlamındaki bu deyim şairin bu sözlerden dolayı bulunduğu yeri hemen terk ettiğini bildirmektedir. Ancak

“ayak” kelimesinin kadeh ve “götürmek” kelimesinin yukarı kaldırmak (Dilçin: 1983: 99) anlamları hesaba katılırsa şairin sudan bir sebep sunarak kadehi yukarıya kaldırıp kafasına diktiği de düşünülebilir.

Reh-rev-i rāh-ı me‘ânî çâbü-k-i meydân-ı nazm
İkidür Fazlî cihân içinde meşhûr-ı cihân

Birine mevlid Sitanbul u birine Edrine
İkisi de birbiriyle hem-rikâb u hem-inân

Fazlî-i Sâni de gerçi yügrügidür arsanun
Aksadur anı velî Fazlî-i evvel her zamân (Özkat, 2005: 380)

[=Mana yolunun yol göstericisi, şiir meydanının usta binicisi olarak dünyada meşhur olmuş iki Fazlî vardır. Biri İstanbul, biri Edirne’de doğmuş bu iki şair, birbirleriyle atbaşı gider. Fazlî-i Sâni de bu meydanın çeviğidir ama onu Fazlî-i Evvel her zaman yenip, alt eder.]

Bu beyitte Fazlî-i Sâni olarak anılan kişi bir önceki beyitte anılan Fazlî-i Leng’tir. Fazlî-i Evvel ise Kara Fazlî [ö. 1564]’dir. Kara Fazlî *Divan*’ında bulunan bu kıtada şair Fazlî-i Leng’in en az kendisi kadar iyi bir şair olduğunu “hem-rikâb” ve “hem-inân” kelimeleriyle bildirmiş ve şairin aksak oluşuna da dikkat çekerek “aksatmak” kelimesini özellikle kullanmıştır. Şair, Fazlî-i Leng’in şiir sahasının “yügrüğü” olduğunu ancak kendisinin onu her zaman geçip, alt edeceğini söylemektedir. *Aksatmak* kelimesi bu beyitte “yenmek, alt etmek” anlamında kullanılmıştır.

Aksadan fazl u bahâ arsası ‘allâmesini
Ögredürse n'ola Firdevsî'ye Şeh-nâmesini (Bayak, 2017: 175)

[=Fazilet ve kıymet meydanının bilginini aşağılayan kişinin, Firdevsî'ye Şeh-nâme'sini öğretmesine şaşılır mı?]

Sehâbi [ö. 1564] *Divan*’ından aldığımız beyte yazar “aksadan” kelimesine “*Bu kelime sözlüklerde ‘aksatma, şaşurtma, yanultma’ şeklinde karşılanmaktadır. Bu beyitte ne anlatılmak istenildiği, daha doğrusu cümlelerin fâilinin kim olduğu açık değildir.*” şeklinde dipnot düşmüştür (Bayak, 2017: 175). Gazelin matla beytinde özne hakikaten de belli olmayıp gazelin tamamında da özel bir kişiden bahsedilmemektedir. Fazl u bahâ arsasının allamesi kim, onu aksatan kişi kim bilinmemektedir. Ancak bu kişinin Firdevsî'ye kendi eseri *Şeh-nâme*'yi

öğretmesine bakılacak olursa ya gerçekten bilgin bir kimse ya da kendini bilmez biri olduğu söylenebilir. Beyitteki bağlama göre “aksatmak” kelimesi yine aşağılamak, hor görmek manasında kullanılmıştır.

“Aksatmak” kelimesinin “baş aşağı etmek, ser-fürû etmek, baş indirmek” manasında kullanıldığı aşağıdaki beyit ise Nev‘izâde Atâyî [ö. 1635]’nin *Sohbetü’l-Ebkâr* adlı eserinde yer almaktadır:

Bahsine gelse eğer allâme

Aksadır anı misâl-i hâme (Yelten: 2017, 40)

[=Eğer bir bilgin (ilim konusunda) ona kafa tutsa, onu kalem gibi baş aşağı eder.]

Şair Şeyhülislam Yahyâ Efendi’ye [ö. 1644] hitaben yazdığı kasidesinde Şeyhülislam Yahyâ Efendi’nin karşısında bilginlik taslayan kişiyi bir kaleme benzeterek Şeyhülislam Yahya’nın o kişiyi tıpkı bir kalem gibi baş aşağı eğip onu alt edeceğini söylemektedir. Şair, kalemın bir tarafa ağırlığını vererek yazmasını da aksak bir kişinin yürüyüşüyle ilgi kurmuş olabilir.

SONUÇ

Osmanlı şiiri, birden fazla boyutlu ve her zaman akla ilk gelen manasının yanı sıra bir kelime yahut bir mazmun yardımıyla derinlerinde birçok mana barındırabilmektedir. Bu sebepten ötürü şiirlerin anlamına nüfuz edebilmek için beytin içindeki her kelime ayrı ayrı değerlendirilmeli ve beyit çok yönlü düşünülmelidir. Sözlük ve kaynakların çoğu zaman yetersiz kaldığı bu tür tasarrufları anlayabilmek için metin yine başka bir metinle karşılaştırmalı ve çıkarılan anlam yine metin bağlamı değerlendirilmelidir.

İlk defa Derzi-zâde Ulvî *Divân*’ında rastladığımız “aksatmak” kelimesinin temel anlamından başka bir anlam taşıyabileceği şüphesiyle içinde divan, mesnevi, tezkirelerin de olduğu 50’ye yakın eser taranmış, elde edilen birkaç örnekten ve *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*’ndaki “aksatmak” maddesinden yola çıkılarak kelimenin anlam çerçevesi değerlendirilmeye çalışılmıştır. Böylelikle kelimenin asıl anlamının yanında zamanla yan anlam kazanıp ‘hakaret etmek, aşağılamak, tahkir etmek; yenmek, alt etmek, üstün gelmek; ser-fürû etmek, baş aşağı etmek, baş indirmek’ anlamlarına geldiği açıklanmıştır.

KAYNAKÇA

AKSAN, Doğan (2006). *Anlambilim, Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, Ankara: Engin Yayınevi.

AYVERDİ, İlhan (2008). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.

BAYAK, Cemal (2017). *Sehâbî Dîvânı İnceleme-Metin*, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları (e-kitap) (E. T. 27.11.2018).

ÇAĞBAYIR, Yaşar (2007). *Ötüken Türkçe Sözlük*, İstanbul: Ötüken Neşriyatı.

ÇELİK, Büşra ve KILIÇ, Muzaffer (2017). *Derzi-zâde 'Ulvî Dîvân*, İstanbul: DBY Yayınları.

DİLÇİN, Cem (1983). *Yeni Tarama Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.

DOĞAN, Muhammet Nur (2016). *Aynaya Yolculuk*, İstanbul: Yelkenli Kitabevi.

KILIÇ, Filiz (2010). *Âşık Çelebi Meşâ'irü's-Şu'arâ (İnceleme-Metin)*, İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yay.

KORKMAZ, Zeynep (2017). *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.

KÜÇÜK, Sabahattin (2011). *Bâkî Dîvânı Tenkitli Metin*, Ankara: TDK Yayınları.

ÖZKAT, Mustafa (2005). *Kara Fazlî'nin Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Dîvânı (İnceleme-Tenkitli Metin)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi.

STEINGASS, Francis (2005). *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, İstanbul: Çağrı Yayınları.

ŞENTÜRK, Ahmet Atilla (2016). *Osmanlı Şiiri Kılavuzu I*, İstanbul: OSEDAM Yayınları.

ŞENTÜRK, Ahmet Atilla (2017). *Osmanlı Şiiri Kılavuzu II*, İstanbul: OSEDAM Yayınları.

TANYERİ, M. Ali (1999). *Örnekleriyle Divan Şiirinde Deyimler*, Ankara: Akçağ Yayınları.

TAŞ, Hakan (2017). "Klasik Türk Şiirinde pâreye at-/atıl- Deyimi Üzerine" *Doğumunun 60. yılında Mustafa S. Kaçalin Armağanı: Dîvânı Lugâti't-Türk'ten*

Senglah'a Türkçe. (Haz: Mehmet Ölmez vd.) İstanbul: Kesit Yayınları, s.s. 609-615.

TULUM, Mertol (2011). *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*, Ankara: TDK Yayınları.

YELTEN, Muhammet (2017). *Nev'i-zâde Atâyî Sohbetü'l-Ebkâr*, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları (e-kitap) (E. T. 30.11.2018).

ZÜLFE, Ömer (2011). *Şiirin İzinde Sözün Gölgesinde*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

ZÜLFE, Ömer (2012). "Şiir Dilinde Anlam Çağrışımları", İstanbul: *Divan Edebiyatı Vakfı Dergisi*, s.s. 151-166.